

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ואתחנן, תשע"ב
מספר 978

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

בין עיר מקלט לארץ מקלט דב לויטן

"אז יבדיל משה שלש ערים בעבר הירדן מזרחה שמש לגס שמה רוצח אשר ירצח את-רעהו בבלי-דעת והוא לא-שנא לו מתמל שלשם" (ד:מא).

מבוא

עיר מקלט נועדה לשמש מקלט ומגורים לרוצח בשגגה כדי להינצל מנקמת גואל הדם, והרמב"ם פסק שהקמת ערי מקלט בארץ ישראל היא מצוות עשה.¹ לעיר המקלט שני תפקידים:

א. מקלט מפני החרב הנוקמת של גואל הדם.

ב. עונש לרוצח על שהרג אדם מתוך חוסר זהירות, ולכן חובה עליו לברוח לעיר מקלט ולהמשיך לדור בה "עד-מות הפהן הגדל" (במ' לה:כה).

רעיון עיר המקלט נרמז כבר בפרשת "משפטים": "ושמתי לך מקום אשר ינוס שמה" (שמ' כא:יג). בהמשך נזכרת סוגיית ערי המקלט ביתר פירוט בשלוש פרשות בתורה: בפרשת "מסעי" (במ' לה:יא-לד); בפרשתנו (ד:מא-מג) ובפרשת "שופטים" (דב' יט:ב-יג). כלומר, מדובר בשלוש פרשות הסמוכות זו לזו. גם בספר יהושע מסופר כי מיד לאחר שנכנסו בני ישראל לארץ-כנען, הוקדשו שלוש ערי מקלט נוספות על אלו שקידש משה (יהו' כ:א-ט).

לכאורה, זכותו של גואל הדם² לנקום במי שהרג בשוגג את קרוב משפחתו, כל זמן שלא הגיע לעיר מקלט, היא דבר תמוה: וכי לא היה ראוי לברר את נסיבות ההריגה עד תום, ורק לאחר מכן לאפשר לגואל הדם לנקום את נקמתו? אלא שהתורה קובעת בעניין זה "כללי משחק". מחד גיסא יש הבנה למצבו הנפשי של גואל הדם, "פי-יחס לִכְבוֹ" (דב' יט:ו) בעקבות הריגת קרובו שהיה (בעינינו) חף מפשע, והרמב"ם אכן מדגיש את הממד הפסיכולוגי של הנקמה הזו: "שתירגע נפשו של גואל הדם, שלא יראה את מי שעל-ידו קרתה התקלה הזאת".³ מאידך גיסא מותר לגואל הדם לפגוע ברוצח רק מחוץ לעיר המקלט. כאמור, "כללי המשחק" ברורים.

דניאל פרידמן⁴ מסתמך על הפרשנות המסורתית המאוחרת, ומבחין בהתפתחות משפטית במקרא בעניין "גאולת דם". דבריו תואמים את גישתו של שד"ל:

* ד"ר דב לויטן מתמחה בהיסטוריה פוליטית של מדינת ישראל. הוא מרצה בחוג המשולב במדעי החברה באוניברסיטת בר-אילן ובמכללה האקדמית אשקלון.

¹ **משנה תורה**, נזיקין, הלכות רוצח ושמירת נפש, ח, א; **ספר החינוך**, מצוה תקכ.

² ראו מאמרו של יאיר ברקאי, "גואל הדם", **דף שבועי** לפרשות מטות-מסעי תשס"א (מס' 402).

³ **מורה נבוכים** (מהדורת מיכאל שוורץ), חלק שלישי, פרק מ.

⁴ פרופ' דניאל פרידמן שימש בעבר שר המשפטים. ראו ספרו: **הרצחת וגם ירשת: משפט, מוסר וחברה בסיפורי המקרא**, תל-אביב 2000, עמ' 154.

והדעת (המנהג) הזאת לא היה אפשר לעקור אותה בבת אחת... לפיכך מה עשתה התורה? הניחה זכות לגואל לנקום מיתת קרובו, אבל קבעה מקום מקלט לנוס שמה הרוצח, ולא יוכל הגואל לבוא שם ולהרגו.⁵

פרידמן מציין גם כי במקרא העבריינים ממוינים לפי דרגות. לדעתו, התורה מחמירה עם העבריינים לעומת ימינו, וכי "ביצוע מעשה אסור בשגגה ובתום לב, שבעינינו כיום איננו בגדר עברה כלל, צפוי לעונש, אך עונשו פחות מזה של הפועל בידועין ובזדון".⁶

ההיבט הגיאוגרפי

פרשתנו היא הפרשה היחידה בתורה שבה מפורטת הפריסה הגיאוגרפית של שלוש ערי המקלט בעבר הירדן המזרחי: בצר, ראמות וגולן. בתקופת יהושע בן-נון הוקדשו שלוש ערים נוספות בעבר הירדן המערבי: קדש, שכם וקריית ארבע, היא חברון (יהו' כ:א-ט). בלשון הציורית של הגמרא במסכת מכות מוסבר כי ערי המקלט היו מסודרות "כמין שתי שורות שבכרם, חברון ביהודה כנגד בצר במדבר, שכם בהר אפרים כנגד רמות בגלעד, קדש בהר נפתלי כנגד גולן בבשן" (מכות ט:). כפי שניתן לראות במפה, שיקול בולט בקביעת ערי המקלט היה המרחק אשר היה על הרוצח בשגגה לעבור על מנת להגיע למקום מבטחים. לאור החובה לשמור על דרכים תקינות ואף להציב בהן שלטים⁷ יש לשער שהבריחה לעיר מקלט כלשהי, בהתחשב בתנאים הטופוגרפיים הרלוונטיים, ארכה לכל יותר יומיים. זאת ועוד, לאור הנסיבות של אדם שנס על חייו מנקמתו של גואל הדם, יש להניח כי הנמלט עשה זאת במהירות הגדולה ביותר שיכול.

מעניין שפריסת ערי המקלט תאמה גם אמות מידה משפחתיות-שבטיות: שתי ערים שכנו בנחלות של בני רחל: גולן בנחלת מנשה ושכם בנחלת שבט אפרים; שתי ערים שכנו בנחלות של בני לאה: חברון בנחלת יהודה ובצר בנחלת ראובן, ושתי ערים שכנו בנחלות בני השפחות: קדש בנחלת נפתלי (בן בלהה) וראמות בנחלת גד (בן זלפה).

מעיר מקלט לארץ מקלט

עם הקמת התנועה הציונית וגיבוש רעיון הקמת המדינה היהודית, שימש שוב המונח "מקלט" בזיקה לארץ-ישראל, אך הפעם לא דובר ב"ערי מקלט", שאינן נוהגות במדינה בעלת מערכות חקירה ושיפוט מודרניות. בקונגרס הציוני השישי, שנערך בבאזל בשנת 1903, התנהל ויכוח נוקב סביב "תכנית אוגנדה" שהעלה הרצל (ואשר בפועל הייתה שטח בתוך קניה). התכנית הועלתה בעקבות הפרעות הנוראות ביהודי מזרח אירופה, במיוחד "פרעות קייסינב" שבהן נרצחו 49 יהודים ומאות נפצעו במהלך חג הפסחא הנוצרי. הרצל טען כי ההתיישבות היהודית באוגנדה אינה אלא "מקלט לילה" (Nachtasyll), מונח שטבע ידידו ותומכו מקס נורדאו, והוא עמל קשה כדי לשכנע את צירי הקונגרס, במיוחד את המתנגדים מקרב "נאמני ארץ-ישראל", כי מדובר בתכנית הצלה זמנית, נוכח המצב האקוטי, ולא בפתרון של קבע. ארץ-ישראל באותם ימים לא יכלה לתת מענה ליהודים שנזקקו לפתרון מידי, ודעתו הייתה שתכנית אוגנדה תוכל לתת את הפתרון הזמני, את "מקלט הלילה".⁸ יש לציין שגם הרב יצחק יעקב ריינס, מייסד "המזרחי" והזרם הדתי-לאומי בציונות, תמך ברעיון "מקלט הלילה" באוגנדה, והוא עתיד היה לשלם על כך מחיר כבד. הוא "זכה" לביקורת קשה במיוחד מצד חוגים דתיים, והתקשה בעקבותיה לפרסם את חיבוריו התורניים.

הטיעון שיש לראות במדינת היהודים בראש ובראשונה "ארץ-מקלט" נשמע גם לקראת הקמת המדינה. בשיחה בין יוסף פרוסקאואר, נשיא הוועד היהודי-אמריקני שבעצמו לא היה ציוני אך התגייס למען הקמת המדינה בעקבות השואה, ובין מנהיג ציוני בארה"ב, הרביי הרפורמי הלל סילבר, ביקש פרוסקאואר מבן שיחו למתן את עמדותיו. הוא אמר לו ששניהם אמנם פועלים למען הקמת המדינה היהודית, אולם לסילבר ולו כבר יש מדינה, והיא ארצות הברית. פרוסקאואר ביקש לומר שמדינת ישראל מוקמת כ"ארץ מקלט" עבור יהודים נרדפים, וכי גם סילבר, המנהיג הציוני הדגול,

⁵ פירוש שד"ל לבמ' לה: יג. הרב שמואל דוד לוצאטו חי במאה ה-19 (1800-1865) באיטליה, והיה ידוע כבעל חיבה גדולה לארץ-ישראל. הוא הסתייג מדרישת מתן אמנציפציה ליהודים וסבר שאין בכך תועלת.

⁶ שם.

⁷ משנה תורה, שם, ה-1.

⁸ יצחק ריינס, הרצל: קריאה חדשה, תל-אביב 2008, עמ' 183-197.

אין בדעתו לעלות בעצמו לישראל. בדבריו של פרוסקאואר הייתה מידה של צדק, כי הלל סילבר אכן המשיך לגור ולפעול בארצות הברית, ובה נפטר ונקבר.⁹

רוז הלפרין, נשיאת ארגון נשות הדסה ומנהיגה ציונית בולטת, שאף הייתה חברת הנהלת הסוכנות היהודית, הלכה צעד אחד קדימה. בקונגרס הציוני הכ"ג שנערך בירושלים בשנת 1951 היא השיבה (בכעס) לקריאתה-דרישתה של גולדה מאיר לעלייה מידית לישראל, וניסתה להצדיק את העובדה שהיא ומנהיגים ציונים אחרים אינם עולים למדינת היהודים המתחדשת. הלפרין הבחינה בין "גולה" (Exile), שהיא מקום שבו היהודים חיים במצב קשה ובמשטר דיכוי, לעומת "תפוצה" (Diaspora) שהיא מקום שבו יהודים חיים חיי תרבות ורוח ללא הפרעה. המסר בדבריה היה שמדינת ישראל מיועדת להיות "ארץ מקלט" ליהודי הגולה, ואילו היא ושאר "יהודי התפוצות" יכולים להמשיך ולגור בארצותיהם: The concept of Golah (Exile) connotes coercion. It does not apply to us (American Jews) and we refuse to accept it!¹⁰

גישתו של הרב יוסף-דב הלוי סולובייצ'יק

לסיום הדברים ראוי להביא אזכור אחר אך חשוב מאוד של ראיית מדינת ישראל כ"ארץ מקלט". בדרשה המפורסמת של הרב יוסף-דב הלוי סולובייצ'יק ביום העצמאות תשט"ז (1957), שהופיעה לאחר מכן כמאמר בשם: "קול דודי דופק", ואשר נהפכה לחלק אינטגרלי מתפיסתה האידיאולוגית של הציונות הדתית, קרא הרב סולובייצ'יק להודות לקב"ה על הנסים שהתחוללו בהקמת המדינה. את הנסים כינה "דפיקותיו" של ה' על הדלת, והוא הצר על שהמדינה לא הוקמה קודם לכן, כאשר יכלה לשמש מקלט להמונים שביקשו להימלט מהנאצים:

עתה נשתנה המצב. כשאומה פלונית מפליטה את המיעוט היהודי מתוכה, המגורשים מכוונים את צעדיהם ציונה, והיא קולטת את בניה כאם רחמניה... ומי יודע למה היו צפויים אחינו בארצות מושבותיהם לולא ארץ ישראל, שהביאה אותם באניות ובמטוסים אליה? לו קמה מדינת ישראל לפני השואה ההיטלרית, מאות אלפי יהודים היו ניצלים מתאי-הגז והכבשנים. פלא המדינה בושש קצת לבוא, ובעטיו של איחור פעמיו הוצאו להריגה אלפים ורבבות מישראל.¹¹

⁹ מנחם קאופמן, "הישוב היהודי בעיני הלא-ציוניים בארה"ב", **קתדרה 19**, ירושלים תשמ"א, עמ' 207-226. סילבר פרש מתפקידו הרשמיים בתנועה הציונית לאחר הקמת המדינה.

¹⁰ רוז הלפרין 1896-1978. כבר במושב הוועד הפועל הציוני בירושלים בין 19 ל-28 באפריל 1950 אמרה הלפרין כי רק הנסיבות הקשות (השואה) הביאו לידי כך שהם (יהודי ארה"ב) סגלו לעצמם... את הרעיון שבהכרח כי יקום בארץ ישראל בית לאומי בשביל יהודים אחרים אך לא בשביל עצמם, לא בשביל יהודי ארה"ב". כלומר ארץ ישראל צריכה לשמש "מקלט" ליהודים נרדפים בלבד.

¹¹ הרי"ד סולובייצ'יק, קול דודי דופק", דב איכנולד (עורך), **אמונה בצל משבר**, תל-אביב 2009, עמ' 346.